

PRZEKSZTAŁCENIA OBSZARÓW LEŚNYCH DAWNEJ PUSZCZY OSIECKIEJ W XIX WIEKU

Piotr Szkołut

Katedra Kształtowania Krajobrazu, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Department of Landscape Formation, John Paul II Catholic University of Lublin
ul. Konstantynów 1h, 20-950 Lublin, e-mail: pszkolut@kul.pl

Streszczenie. Historycznie Puszcza Osiecką nazywane były rozległe kompleksy leśne rozciągające się na prawym brzegu Wisły na południe od Warszawy. Za czasów I Rzeczypospolitej obszar ten był intensywnie eksploatowany. Jednocześnie jako Lasy Królewskie podlegał ochronie. Mapy z początku XIX w. potwierdzają istnienie tych dużych kompleksów leśnych. Dopiero w XIX w. lasy znacząco się zmniejszyły głównie za sprawą prowadzonej gospodarki, rozbudowy osadnictwa i rozwoju infrastruktury drogowej. Zmiany te ukształtowały współczesny krajobraz okolic Osiecka.

Słowa kluczowe: Puszcza Osiecka, Lasy Królewskie, XIX-wieczny krajobraz Mazowsza, Osieck, Garwolin

WSTĘP

Puszcza Osiecka jest historyczną nazwą części kompleksów leśnych ciągnących się równolegle do doliny Wisły, porastających jej prawy brzeg. W czasach I Rzeczypospolitej znajdowała się na styku ziem: czerskiej i warszawskiej. Nie była ona jednolitym obszarem z wielkimi naturalnymi lasami, lecz podzielona była na uroczyska. Obecnie szczątkowe zalesienia, pozostałości po dawnej puszczy, porastają obszary południowe Kotliny Warszawskiej oraz część południowo-wschodnią Wysoczyzny Siedleckiej [Lewandowski i Lewandowska 1998]. W okresie swojej świetności jako Lasy Królewskie była miejscem polowań książąt mazowieckich. Zaręba [1981], opisując puszcę wspomina, że sam Król August III zwykł polować na łosie, dziki i danielę na tych terenach. Wspomniany już autor, powołując się na Lustracje Królewszczyzn z 1569 r., określa wielkość Puszczy na 6×2 mile (42×14 km). W okresie I Rzeczypospolitej obszary leśne puszczy były intensywnie eksploatowane. Głównie za sprawą położenia na przecięciu szlaków handlowych prowadzących do zachodniej Europy, na Litwę i Ruś oraz do Krakowa i na południe Europy [Kołodziej-Sobocińska i Sobociński 2001]. Od początku nadania praw miejskich w XVI w. do końca XIX w.

najważniejszym ośrodkiem miejskim na tym terenie był Osieck, zarówno pod względem kulturowym jak i handlowym [Gajowniczek 1999].

Znajdujący się na południe od Osiecka badany fragment Puszczy był częścią Lasów Królewskich. Objęty ochroną, dotrwał do początku XIX w. jako zwarty kompleks leśny. Dopiero w XIX w. zalesienia występujące na tym terenie uległy znacznym przekształceniom.

Celem przeprowadzonych badań jest uchwycenie najistotniejszych zmian, jakie zaszły w krajobrazie na omawianym terenie w XIX w. Jako najistotniejszy element krajobrazu, zarówno pod względem przyrodniczym, jak i historycznym, uznano kompleksy leśne będące częścią dawnej Puszczy Osieckiej (Lasy Królewskie). Analizie poddano również zmiany w strukturze osadnictwa i układu drogowego, uznając je jednocześnie za czynnik decydujący o kierunku przekształceń krajobrazu dawnej puszczy. Badania skoncentrowane są na rejestrowaniu zmian w strukturze i wielkości obszarów leśnych, od schyłku istnienia Lasów Królewskich do początku XX w.

OBSZAR BADAŃ I JEGO CHARAKTERYSTYKA

Obszar badań stanowią tereny na południe od miejscowości Osieck. Jest to część terenów pokrytych niegdyś kompleksami leśnymi Puszczy Osieckiej. Współcześnie przebieg granicy badanego terenu od północy wyznacza południowa granica Mazowieckiego Parku Krajobrazowego, od wschodu pas drogowy trasy S17 (Lublin – Warszawa), od południa rzeka Wilga, zaś od zachodu pas drogowy drogi krajowej 801 relacji Dęblin – Warszawa. Powierzchnia terenu objętego badaniami wynosi około 212 km².

Administracyjnie badane tereny położone są w na terenie gmin Osieck, Pilawa, Garwolin, Wilga, Sobienie-Jeziory. Za gospodarkę w największych kompleksach leśnych odpowiadają: Nadleśnictwo Celestynów od strony północnej, Nadleśnictwo Garwolin od strony południowo-wschodniej.

Aktualnie badany obszar w większości (ok. 70%) pokryty jest lasami i ekosystemami seminaturalnymi. Znajdujące się po stronie wschodniej i północnej obszary leśne to głównie lasy iglaste (bory sosnowe), zaś od strony południowo-wschodniej (okolice Garwolina) są to lasy mieszane i liściaste. Bory sosnowe występują tu w niewielkich płatach. Pozostała część to tereny rolne (ok. 25%), z których blisko połowa to zbiorowiska łąkowe oraz zantropogenizowane tereny zielone nieużytkowane rolniczo. Niewielki odsetek pokrycia terenu to tereny zurbanizowane. Największe obszary zwartej zabudowy znajdują się w miejscowościach Osieck, Pilawa, Wola Rębkowska, Rębków, Wilga, Sobienie Szlacheckie. Informacje zostały opracowane na podstawie zasobów Mazowieckiego Systemu Informacji Przestrzennej.

MATERIAŁ I METODY

Materiałem wyjściowym do przeprowadzenia analiz były mapy historyczne:

- Mapa Galicji Zachodniej autorstwa pułkownika Antona von Heldensfelda [1801–1804], wykonana w skali 1 : 28 000, arkusze o numerach 125 i 126
- Topograficzna Karta Królestwa Polskiego [1822–1843] (Mapa Kwatermistrzowska) opracowywana w latach 1822–1831 pod kierunkiem Kazimierza Żwana i Józefa Lexa, w latach 1833–1841 pod kierunkiem Karla Ivanovića Richtera, w latach 1841–1843 pod kierunkiem von Riidigera wykonana w skali 1 : 126 000, arkusze o numerach K4S4 i K5S5
- Nowaja Topograficzeskaja Karta Zapadnoj Rossii [1909–1917] wykonana w skali 1 : 84 000, arkusz o numerze XXIV-10 (autorstwa nie ustalono).

Na podstawie dostępnych opracowań kartograficznych wyznaczono punkty na osi czasu z zapisem stanu struktury krajobrazu aktualnym dla danego okresu. Następnie porównano pokrycie i zagospodarowanie terenu, w szczególności obszary kompleksów leśnych. W analizie porównawczej wyodrębniono czynniki trwale zmieniające krajobraz. Dla celów porównawczych mapy występujące w różnych skalach przetworzono cyfrowo na obrazy rastrowe i wyskalowano do jednej podziałki, używając programów wektorowych Corel Draw Graphic Suite X4 i Autodesk Auto CADLT 2010. Lokalizacja najstarszej części Osiecka i Garwolina zostały przyjęte jako punkty stałe i punkty odniesienia do kalibracji każdej z map. Za jednostkę podstawową wyskalowania w środowisku CAD przyjęto 1 km. Jakość obrazów rastrowych materiałów kartograficznych pozwoliła zachować dokładność do 20 m, gdzie możliwy do odczytania poziom dokładności wyznaczyła mapa o najgorszej jakości. Analiza szczegółowa planów prowadzona była w skalach oryginalnych.

Analizę map ze współczesnym stanem zagospodarowania i pokrycia terenu weryfikowano na wizjach terenowych w latach 2006–2008 i 2011. Badania terenowe pozwoliły również na uchwycenie aktualnych kierunków zmian obserwowanych w krajobrazie.

PRZEBIEG BADAŃ

Podstawą do badań struktury krajobrazu wg stanu na początek XIX w. jest mapa opracowana przez płk Antoniego Mayera von Heldensfelda w latach 1801–1804. Topografia terenu i jego pokrycie zostały odwzorowane w sposób nadzwyczaj dokładny, wykorzystując opisaną przez Sawickiego [1928] starannie przygotowaną przez Heldensfelda technikę pomiarów terenowych i metodę działania przy opracowywaniu mapy.

Najważniejszymi i najbardziej rozbudowanymi ośrodkami miejskimi danego okresu są Osieck i Garwolin. Dokładność mapy pozwala odczytać wyraźnie zarysowaną strukturę osadniczą tych dwóch miejscowości z wyodrębniającym

się rynkiem i ratuszem w centrum każdej z nich. Bardziej złożona jest zabudowa Osiecka układająca się wzdłuż dróg prowadzących do miasta. Wskazuje to na dominującą rolę tej miejscowości.

Liczbą gospodarstw (ponad 50 domostw zaznaczonych na planie) wyróżniają się również miejscowości znajdujące się na północy i w okolicy Osiecka, takie jak Pogorzel, Jażwiny, Lipówki, Puznówka, Sobienie Biskupie, Sobienie Szlacheckie oraz znajdujące się na południu Miętne, Rębków, Wola Rębkowska. Ponadto na planie odnaleźć można wiele mniejszych miejscowości zlokalizowanych pośród lasów (m.in. Huta Garwolińska, Górki, Łucznicza, Uśniaki, Kościeliska, Huta Anglia, Budy Uśniackie) i przy rzece Wildze (m.in. Zyganówka obecnie Cyganówka, Trzcianka, Stoczek, Wilga). Większość z nich nadal widnieje na aktualnych mapach terenu. Ślady po nieistniejących już osadach obecnie funkcjonują jako nazwy zwyczajowe części nowo powstałych miejscowości lub fragmentów terenów.

Przebieg wszystkich najważniejszych dla ówczesnych czasów traktów komunikacyjnych skupia się w Osiecku. Potwierdza to rangę miejscowości jako istotnego punktu na szlakach handlowych prowadzących na północ do Mińska Mazowieckiego, Otwocka i dalej Warszawy. Od południa, do Osiecka prowadzą dwa leśne trakty łączące go z Garwolinem, jeden biegnący przez miejscowości Kościeliska i Rębków i drugi przez miejscowości Huta Anglia i Miętne. Nadzwyczajna dokładność planu pozwala zauważyć, że trakty wychodzące z Osiecka na północ w kierunku Otwocka i na południe do Garwolina (przez Hutę Anglię) obsadzone były alejami drzew. Nasadzenia pojawiają się na blisko dwukilometrowych odcinkach pomiędzy miastem a kompleksami leśnymi. Można więc domniemywać, że były to najbardziej uczęszczane wówczas drogi, a poprawniony za sprawą cienia wysokich drzew standard podróżowania, mógł służyć najznamienitszym osobom w państwie, w tym, w latach poprzedzających opracowanie mapy, polującym w tych lasach książętom mazowieckim i królowi Augustowi III [Zaręba 1981]. Analiza przebiegu najważniejszych traktów komunikacyjnych pozwala zauważyć brak dobrego połączenia Osiecka z dużymi miejscowościami znajdującymi się na zachód od miasta w dolinie Wisły. Przyczyną takiego stanu były rozciągające się pomiędzy miejscowościami Sobienie Biskupie i Sobienie Szlacheckie, a Osieckiem mokradła i bagna (obecnie zmeliorowane łąki). Jedynym zauważalnym połączeniem była niewielka wijąca się droga prowadząca przez tereny podmokłe do wymienionych miejscowości. Wspomniane, dość znaczące miejscowości doliny Wisły, mimo słabego połączenia z Osieckiem położone były przy trakcie biegnącym wzdłuż rzeki zorientowanym według kierunku północ – południe, co z pewnością napędzało ich rozwój.

XIX-wieczny krajobraz, analizowany na podstawie planów z 1804 r., jest dużo bardziej urozmaicony elementami wodnymi względem krajobrazu współczesnego. Przeprowadzone w latach 50. i 60. XX w. melioracje znacznie zubożyły stosunki wodne. Na mapie opracowanej przez Heldensfelda możemy zaobserwować znajdujący na północ od rynku w Osiecku, w nie dużej odległości

(ok. 100 m), prawie 4-hektarowy staw z groblą. Prawdopodobnie jest to spiętrzenie wody na rzece Stok. Na południe od Osiecka, na rzeczce Bełch w okolicach miejscowości Górki zauważyć można kolejne dwa rozlewiska, po których dzisiaj nie ma śladu. Największy, nieistniejący obecnie, obiekt wodny to rozlewisko pomiędzy Zyganówką (obec. Cyganówką) i Trzcianką. Spiętrzenie na rzece Wildze tworzyło malowniczy staw z pięcioma wyspami o powierzchni lustra wody około 80 ha. W górnym biegu Wilgi, w okolicach Rębkowa zaznaczone zostały jeszcze dwa stawy.

Bogactwo środowiska wodnego wprowadzały również mokradła i tereny bagienne znajdujące się zarówno na terenach otwartych, jak i pośród lasów. Największe z nich znajdowało się na północ od Osiecka (teren poza obszarem badań, lecz warty wspomnienia) – jest to obecnie chronione Bagno Całowanie. Duży obszar pokrywały mokradła oddzielające Osieck od miejscowości położonych w dolinie Wisły. Rozciągały się one szerokim pasem na długości około 10 km. W lasach pomiędzy Osieckiem i Garwolinem zostały zaznaczone rozległe tereny podmokłe i zabagnione. W wielu miejscach bagna znajdują się tuż za wydymami, co świadczyć może o występowaniu interesujących pod względem fitosocjologicznym zbiorowisk borów bagiennych porastających gleby wytworzone z torfowiska wysokiego [Janecki 1999].

Plan z XIX w. w sposób bardzo dokładny obrazuje zarys obszarów leśnych. Granica lasu miejscami jest odczytywana jako zwarta ściana drzew, innym razem jest postrzępiona i wychodzi w tereny otwarte. Co trzeba zaznaczyć przede wszystkim, treść planu definiuje jednoznacznie kompleksy leśne, występujące na badanym obszarze, jako „Królewski Las”. Nazwa ta określa ówczesną i wcześniejszą przynależność majątkową i funkcję tych lasów, eksponuje ich rangę. Oznaczenia na planie nie pozwalają na rozróżnienie typu lasu. W prawdzie Zaręba [1981] definiuje lasy Puszczy Osieckiej jako rozległe dąbrowy, nie można jednak stwierdzić, czy ta charakterystyka składu gatunkowego może dotyczyć lasów z początku XIX w., czy raczej tych występujących tu wcześniej. Pomijając próbę określenia przynależności typologicznej, odczyty mapy dają wyraźny obraz zwartego kompleksu leśnego pomiędzy Osieckiem a rzeką Wilgą. Wspomniane zalesienie, według odczytu z mapy, pokrywa obszar około 131 km². Puszcza łączy się z lasami po północnej stronie Osiecka szerokim pasem znajdującym się na wschód od miejscowości Jażwiny. Zachowuje również ciągłość z lasami rosnącymi na południu, po drugiej stronie rzeki Wilgi. Łączy się z nimi równie szerokim pasem zalesień ciągnącym się w kierunku Wisły od wsi Zyganówka. W części centralnej kompleksu Lasów Królewskich, w sąsiedztwie leśnych osad, dają się zauważyć niewielkie wytrzebione powierzchnie. Na północ od Garwolina, pomiędzy miejscowościami Miętne i Puznówka, teren również jest jednolicie zalesiony. Pagórki, jary, doliny rzek występujące na terenach otwartych porośnięte są wyraźnie zaznaczonymi skupinami drzew. Zauważyć je można szczególnie w okolicach Garwolina i Osiecka.

Planem obrazującym stan krajobrazu kolejnych latach XIX w. jest Topograficzna Karta Królestwa Polskiego zwana również Mapą Kwatermistrzowską. Mapę wydano w 1843 r. w Petersburgu. Pomiary terenu zostały zakończone nieco wcześniej, bo 1839 r. Tę datę przyjęto jako stan aktualny mapy.

W dalszym ciągu dominującymi miastami są Osieck i Garwolin. Odzworowanie kartograficzne pokazuje rozbudowę miejscowości, takich jak: Miętno (wcześniej Miętne), Rębków, Zambrzyków, Sobienie Kiełczewskie oraz znaczący rozwój śródleśnej miejscowości Huta Anglia w pobliżu Łucznicy. Pośród lasów pojawiają się nowe osady, np. Natolin w okolicy Kościeliska czy Krystyna na zachód od Miętna. Struktura wsi leśnych rozbudowuje się. Po raz pierwszy w opracowaniach kartograficznych zaznaczona została miejscowość Pilawa (obecnie drugie co do wielkości miasto w okolicy). Została zlokalizowana na zachód od Lipówek, w wyciętym kwartale lasu o kształcie prostokąta i powierzchni około 1 km². Pełniła wówczas funkcję ośrodka odpowiadającego za eksploatację dóbr leśnych. Z oznaczenia na planie wynika, że już wtedy wielkością dorównywała starszym miejscowościom, takim jak wspomniane już Lipówki, Jażwiny czy Pogorzel. Potwierdzają to zapisy *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*, określające wielkość osady na 48 domostw [Chlebowski i Walowski 1887].

Na podstawie analizy widocznych na planie szlaków komunikacyjnych wychodzących z Osiecka można stwierdzić, że opisany ich wcześniejszy przebieg i ranga nie ulegają większym zmianom. Droga prowadząca do Kościelisk oraz nowo powstałych, okolicznych miejscowości zyskała wyraźnie zaznaczające się na mapie nasadzenia alejowe. Zdecydowanie zaczyna wzrastać rola szlaków przebiegających przez Osieck w orientacji wschód – zachód. To za sprawą pojawienia się nowego, istotnego ośrodka, jakim jest Pilawa, oraz w związku z wytyczonymi nowymi drogami łączącymi Osieck z osadami Sobienie Szlacheckie, Sobienie Biskupie, Warszawie.

Najbardziej zauważalną na planie zmianą w układzie drogowym jest pojawienie się zupełnie nowego szlaku komunikacyjnego łączącego Lublin z Warszawą. Za sprawą Franciszka Ksawerego Christianiego, polskiego inżyniera, będącego jednocześnie wieloletnim dyrektorem Dyrekcji Jeneralnej Dróg i Mostów Królestwa Polskiego w latach 20. XIX w. powstał trakt bity prowadzący do Warszawy [Moraczewski 1937]. To pionierskie na owe czasy przedsięwzięcie inżynierskie wpłynęło na szereg zmian w krajobrazie tego obszaru i trwale go zmieniło. Drogę poprowadzono przez Garwolin w kierunku Kołbieli z dala od Osiecka. Swoim przebiegiem przecięła kompleksy leśne znajdujące się na północ od Garwolina.

Przy wielu drogach pojawiły się aleje z drzew, m.in. odcinek nowo powstałego bitego traktu pomiędzy Garwolinem a lasem po północnej części miasta, został obsadzony drzewami. Ponadto nowe, odczytane z mapy, nasadzenia pojawiły się przy drogach na odcinkach: Rębków – Miętno (Miętne), Osieck –

Nowe Kościelisko, Czystków – Czystkówkę. Odczytane na mapie Heldensfelda aleje wychodzące z Osiecka w dalszym ciągu widnieją na planie z 1839 r.

Mozaika układu wodnego w krajobrazie zubożała o rozlewisko w pobliżu centrum Osiecka. Obszar zaznaczono na mapie jako podmokłe łąki. Na rzece Wildze, w okolicy Trzcianki, w dalszym ciągu możemy zauważyć zarys dużego stawu z wyraźnie zaznaczającymi się pięcioma wyspami. W okolicach Rębkowa pozostał już tylko jeden staw, przy nim zaznaczono młyn. Odczyt z mapy potwierdza występowanie licznych śródleśnych terenów podmokłych oraz znajdującego się na północ od Osiecka wielkiego zabagnionego obszaru pomiędzy miejscowościami Podbiel i Całowanie.

Zmiany widoczne w obszarach zalesionych mają wyłącznie charakter antropogeniczny i wynikają głównie trzebieży lasów. Największe obszary wylesione pod nowe osadnictwo to okolice Pilawy, Krystyny, Natolina. Zwarty jeszcze na początku wieku kompleks leśny jest wycinany w centralnej części (Kościelisko) i gniazdowo w obszarze szerokiego pasa na linii Osieck – Trzcianka. Linia ta zaczyna stanowić oś coraz bardziej zaznaczającego się podziału lasu. W okolicach Huty Garwolińskiej, Stoczka i Cyganówki zaobserwować można zwiększenie udziału terenów leśnych w pokryciu terenu.

Pośród dostępnych materiałów kartograficznych początku XX w.: Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie w skali 1 : 75 000 z 1917 r., Karte des westlichen Rußlands w skali 1 : 100 000 z 1915 r. i Nowaja Topograficzeskaja Karta Zapadnoj Rossii w skali 1 : 84 000 z 1916 r. do przeprowadzenia analizy wybrano tę ostatnią. Dwie pozostałe służyły jako materiał pomocniczy w odczycie danych szczegółowych.

W tym okresie w dalszym ciągu dominującymi, lecz już równorzędnymi pod względem wielkości ośrodkami miejskimi badanego obszaru są Osieck i Garwolin. Zaobserwować można ekspansję i rozwój miejscowości, takich jak: Wola Rębkowska, Natolin, Grabianka, Zuzanów. Pojawiają się nowe miejscowości: na obrzeżach kompleksów leśnych (Ewelin) oraz w centrum dawnych Lasów Królewskich (Władysławów, Wola Władysławowska, Sewerynów). Na znaczeniu tracą śródleśne osady Huta Garwolińska, Huta Anglia, Kościeliska. Swoją lokalizację i kształt zmieniła miejscowość Uśniaki, układając się wzdłuż nowej drogi na wykarczowanym fragmencie lasu. Rębków został znacznie rozbudowany w kierunku wschodnim i zachodnim, wzdłuż drogi, zbliżając się układem zabudowy do wielodrożnicy.

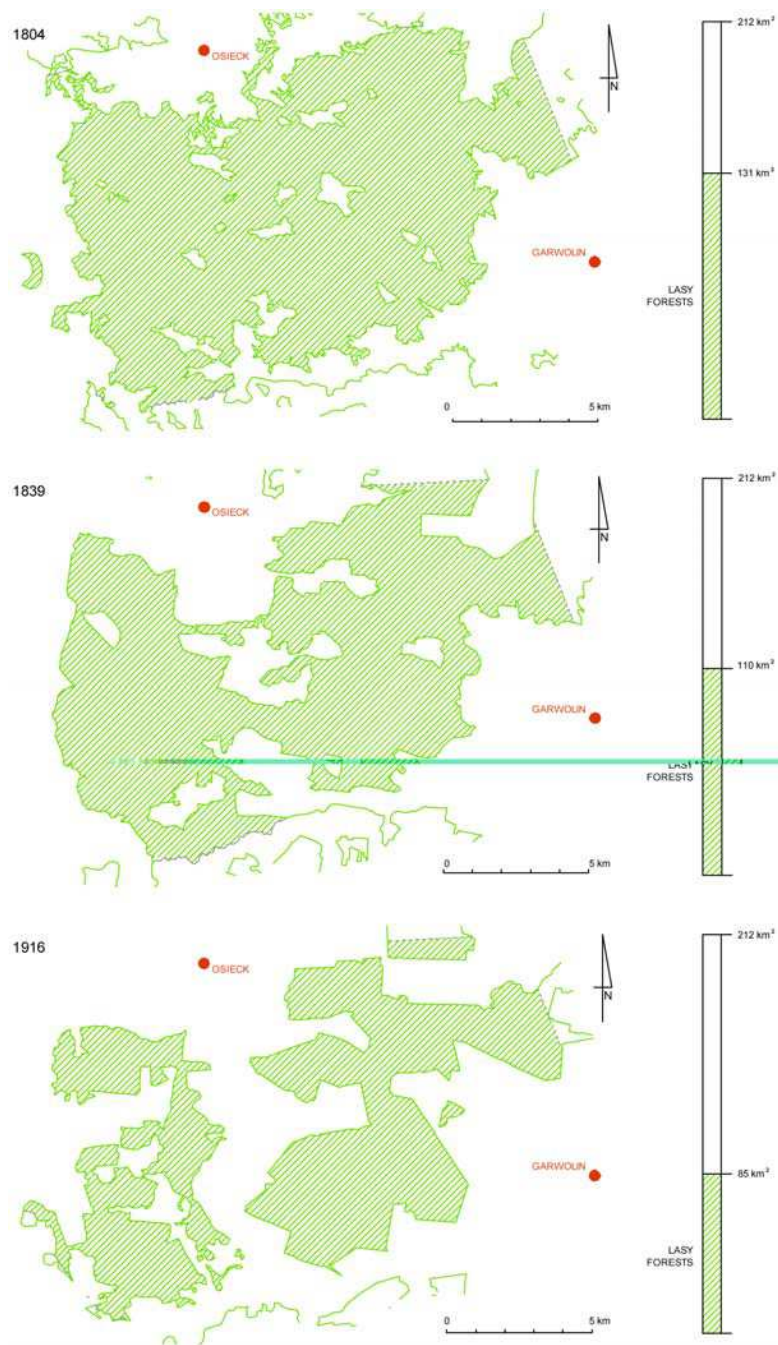
Informacje, odczytane z planu, dotyczące układu dróg wskazują na zmiany w znaczeniu poszczególnych szlaków komunikacyjnych. Bez wątpienia jako droga najwyższego rzędu utrwała się przechodząca przez Garwolin trasa Lublin – Warszawa. Najważniejszymi drogami dla Osiecka z początku XX w. stają się te, które łączą go z wybudowanym przez Christianiego traktem. Są to połączenia Osieck – Jażwiny – Puznówka oraz Osieck – Miętne – Garwolin, gdzie do Garwolina wjeżdżało się już wspomnianym bitym traktem. Cały czas funkcjonują drogi prowadzące na północ, wschód i południe. Mają one jednak już drugo-

rzędne znaczenie. Więcej tras prowadzi do osad w dolinie Wisły. Pojawiają się regularne drogi prowadzące do wsi Sobienie Królewskie, Sobienie Biskupie, Zambrzyków. Na planie można zauważyć wyraźną sieć regularnych dróg pojawiającą się pomiędzy miejscowościami ulokowanymi w centralnej części, dawniej zwanego, kompleksu leśnego (okolice Władysławowa, Natolina). Interującym zjawiskiem jest to, że połączenia z ośrodkami znajdującymi się poza lasem cały czas odbywają się drogami leśnymi niższego rzędu. Miejscowości takie jak Miętne i Pilawa zyskały nowe bezpośrednie połączenie z drogą Lublin – Warszawa.

Dokładność mapy pozwala zaobserwować również nasadzenia alejowe towarzyszące drogom. Pojawiają się one na drogach prowadzących przez tereny podmokłe w kierunku Sobienie Królewskie i Zambrzykowa. W nowej lokacji osady Uśniaki zauważyć możemy regularne nasadzenia towarzyszące zabudowie rzędówki. Wijąca się z biegiem rzeki Wilgi droga również zyskała alejowe nasadzenia drzew. Wyraźnie je widać pomiędzy Stoczkiem i Trzcianką, a także przy wszystkich drogach wychodzących z Cyganówki. Istniejącą wcześniej aleję pomiędzy Rębkowem i Miętmem wzbogaca układ prostopadłych dróg obsadzonych drzewami. Jedna z nich łączy Wolę Rębkowską z Garwolinem. Aleje wychodzące z Osiecka zachowują się szczątkowo. Na planie pozostał jedynie fragment alei prowadzącej na północ w kierunku Otwocka. Po wyraźnie zaznaczających się w krajobrazie z początku XIX w. zielonych traktach nie ma już śladu. Przyczyną tych zmian zapewne były rozbudowa i ulepszanie dróg.

Nowym elementem infrastruktury drogowej pojawiającym na omawianym terenie jest linia kolejowa (Droga Żelazna Nadwiślańska) zbudowana w latach 1874–1877. Ma ona swoje odwzorowanie na analizowanej mapie i trwale wpisuje się w krajobraz. Przebiega po zachodniej stronie Garwolina równolegle do wybudowanego na początku XIX w. traktu bitego. Rozdziela miejscowości Rębków i Wola Rębkowska. Przechodzi przez miejscowość Pilawa i rozdwaja się na północ w kierunku Otwocka i Mińska Mazowieckiego. Przed wydaniem analizowanej mapy *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* wspomina o tym, że Pilawa posiada stację drogi żelaznej [Chlebowski i Walewski 1887]. Przebieg trasy kolejowej znacząco wpływa na rozwój tej miejscowości w latach następnych.

Różnorodność środowiska wodnego w dalszym ciągu obrazują powierzchnie terenów podmokłych. Tak jak na wcześniejszych planach największe mokradła widać w zachodniej części badanego obszaru, na granicy kompleksów leśnych. Rozległe podmokłe łąki dają się też zauważyć w bezpośrednim sąsiedztwie Osiecka po jego zachodniej stronie. Na wschód od miejscowości Sobienie Biskupie na podmokłych łąkach pojawiają się pierwsze kanały melioracyjne. Obszary podmokłe występują też wzdłuż rzeki Wilgi. Szczególnie na jej odcinku po południowej stronie Garwolina. Na terenach pokrytych lasami dalej zauważyć można liczne mokradła i bagna. Z odnotowanych wcześniej wód powierzchniowych otwartych okolic Osiecka pozostało jedynie niewielkie rozlewisko przy

Ryc. 1. Przekształcenia kompleksów leśnych okolic Osiecka i Garwolina zaobserwowane na bazie map z 1804, 1839, 1916 r.

Fig. 1. Transformations of forest complexes at the Osieck and Garwolin area based on a maps from years 1804, 1839, 1916

miejsowości Górki. Staw pomiędzy Trzcianką a Cyganówką, skartowany wcześniej jako 80-hektarowy układ wodny z pięcioma wyspami, został zmniejszony dziesięciokrotnie. Rozlewisko wodne przy młynie w okolicach Rębkowa również nie widnieje na omawianym planie.

Początek XX stulecia to postępujące zmniejszanie się powierzchni kompleksów leśnych. Centralnie zlokalizowane, pierwotnie leśne, miejscowości (Kościeliska, Natolin, Władysławów), praktycznie nie graniczą już z lasami. Zarysowujący się wcześniej na linii Osieck – Trzcianka stopniowo wylesiany obszar, przyjmuje teraz obraz pasa terenów otwartych dzielącego zdecydowanie dawniej zwarte kompleksy leśne na dwie części. Okolona onegdaj lasami miejscowość Krystyna graniczy z terenami otwartymi Miętna. Analogiczna zmiana zachodzi również w okolicach Zuzanowa, gdzie obszar śródleśnej osady otworzył się w kierunku wsi Sobienie Kiełczewskie. W rejonie miejscowości ulokowanych przy trakcie Warszawa – Lublin (Puznówka, Trąbki, Lipówki) nastąpiła trzebież lasów położnych kiedyś po północnej stronie Garwolina. Postępujące wylesianie terenów po północnej stronie Pilawy (obszar trzebieży zwiększył się dwukrotnie względem tej wykonanej pod założenie osady) oraz w okolicy wsi Jażwiny i Augustówki rozdzieliło kompleksy leśne znajdujące się po północno-wschodniej i południowo-wschodniej stronie Osiecka. Odnotowano również wycinki przeprowadzone pod nową lokację wsi Uśniaki i nową osadę Ewelina. Analiza planów nie pozwala zaobserwować obszarów nowo zalesionych.

WNIOSKI

Liczne zmiany w strukturze i powierzchni obszarów leśnych znajdujących się pomiędzy Osieckiem i rzeką Wilgą, zachodzące w XIX w., ukształtowały krajobraz zbliżony do współczesnego. Głównym czynnikiem z pewnością była zmiana statusu i własności obszarów leśnych. Lasy Królewskie (część Puszczy Osieckiej), występujące jeszcze na początku XIX stulecia, w kolejnych latach straciły swą prawną ochronę. Wcześniej, pełniąc funkcję królewskiego zwierzynca, utrzymywane były w stanie umożliwiającym tworzenie ostoi dla zwierzyny łownej. Korzystanie z dóbr pochodzących z lasu było kontrolowane i bardzo ograniczone. Nie tyczyło się to jedynie możliwości w pozyskiwaniu drewna. Mieszkańcy obszarów leśnych mogli je pozyskiwać jedynie w sytuacji doświadczenia klęską pożaru, a drewno na opał mogły stanowić jedynie zbierane za przyzwoleniem suche gałęzie [Zaręba 1981]. Ustawiane w lesie pnie z rodzinami pszczelimi oraz zbiory żołądźi również były opodatkowane.

Zaistniała z początkiem XIX w. zmiana funkcji lasu i wraz za nią zmiana własności sprawiły, że zwarte kompleksy leśne stały się obszarem intensywnej eksploatacji. Czynnikiem spowalniającym wycinkę lasów była ich ograniczona dostępność. Głównie za sprawą licznie występujących, również dzisiaj, terenów podmokłych. Niewielkie niegdyś osady leśne, w których zamieszkiwali „bartni-

cy”, „łowcy” i „gazownicy”, rozbudowywały się, czerpiąc korzyści z wycinki lasów. Wycięte obszary przekształcane były w pola upraw. Tak ukierunkowane przekształcenia skutkowały m.in. tym, że w centralnej części dawnego Lasu Królewskiego, w końcu XIX w., pojawił się obszar z blisko sąsiadującymi miejscowościami, które były samowystarczalne pod względem produkcyjnym. Świadczyć o tym może rozbudowana wewnętrzna struktura osadnicza tego terenu, wraz z regularnym układem dróg przy jednoczesnym braku wyraźnych powiązań drogowych z pozostałymi obszarami. W wielu miejscach powstawały nowe miejscowości nastawione na produkcję i pozyskiwanie drewna. Lokalizowane były przy lasach lub wewnątrz lasów, blisko granicy z terenami otwartymi. Niekiedy pod lokalizację takiego ośrodka wykonywano trzebież dużych regularnych obszarów. Efektem tak prowadzonej gospodarki było znaczne zmniejszenie udziału obszarów leśnych w pokryciu terenu. Dodatkowo zwarty niegdyś kompleks leśny został podzielony i rozdrobniony. Zanikły leśne powiązania ekologiczne z lasami po północnej stronie Osiecka.

Istotnym czynnikiem kreującym zmiany XIX-wiecznego krajobrazu był postęp w inżynierii drogowej. Wytyczone niezależnie od historycznych traktów nowe trasy drogowe i kolejowe wpływały na rozwój i ekspansję innych niż dotychczas miejscowości. W dalszych skutkach zmieniała się ranga istniejących dróg. Dominujące na początku wieku drogi o orientacji północ – południe pod koniec stulecia ustąpiły w swej roli na rzecz szlaków o orientacji wschód – zachód. Chodziło tu głównie o połączenie ze zbudowanym w latach 20. XIX w., nowoczesnym na owe czasy, traktem bitym. Zmiany te pogłębiła wybudowana w latach 70. XIX w. linia kolejowa. Przy obecnym stanie rozbudowy infrastruktury drogowej i kolejowej utrzymane w pierwotnym przebiegu trasy stanowią duże bariery dla powiązań ekologicznych występujących na badanym terenie. Postęp w inżynierii drogowej odnotowany w XIX w. przyczynił się również do pojawienia się wyraźnych połączeń z miejscowościami w dolinie Wisły, mimo utrudnień wynikających z warunków, jakie stwarzały tereny podmokłe. Wiele nowych traktów komunikacyjnych było obsadzanych drzewami alejowymi (w tym trakt Warszawa – Lublin), co z pewnością wzbogacało krajobraz i stanowiło namiastkę wypełnienia pustej przestrzeni po wyciętych lasach.

Warto również zaznaczyć, że w XIX w. krajobraz obszarów leśnych po południowej stronie Osiecka został pozbawiony występujących i tak nielicznie, elementów wodnych. Zaznaczające się w krajobrazie z początku wieku, niekiedy bardzo rozległe, stawy i rozlewiska pod koniec stulecia praktycznie nie występują.

Krajobraz z końca XIX w. w następnym stuleciu nie ulega już znacznym przekształceniom. Potwierdzają to analizy aktualnych materiałów kartograficznych, zdjęć lotniczych oraz wizje terenowe. Wprawdzie od początku XX w. pojawiły się jeszcze czynniki wpływające na obraz krajobrazu okolic Osiecka. Były to działania takie, jak regulacje i utwardzenie wielu dróg, budowa trasy kolejowej przez Osieck w kierunku Góry Kalwarii, budowa gęstej sieci rowów melioracyjnych. Nie wpłynęły one zbyt na pozostałości po Lasach Królew-

skich (dawnej Puszczy Osieckiej), utrwalając jedynie te zmiany, które zaszły wcześniej.

PIŚMIENICTWO

- Chlebowski B., Walewski W., 1887. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 8, Warszawa, nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego.
- Gajowniczek. Z.T., 1999. *Historia miast miasteczek i osad w prawobrzeżnej części Ziemi Czerskiej*, FPR, Latowicz.
- Janecki J., 1999. *Fizjonomia polskiej szaty roślinnej*, Red. Wyd. KUL, Lublin.
- Kołodziej-Sobocińska M., Sobociński W., 2001. *Szlakami dawnej Puszczy Osieckiej Część północna*, Studio Fotografii Przyrodniczej, Otwock.
- Lewandowski D., Lewandowska I., 1998. *Mazowiecki i Chojnowski Park Krajobrazowy, Zarząd Mazowieckiego Mazowieckiego Chojnowskiego Parku Krajobrazowego*, Otwock.
- Moraczewski A., 1937. *Christiani Franciszek Ksawery*. W: *Polski Słownik Biograficzny*. T. 3: J. Brożek, F. Chwalczewski. Kraków, PAU – Skład Główny w Księgarniach Gebethnera i Wolffa, 1937, s. 445. Reprint: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Kraków 1989.
- Sawicki L., 1928. *Pułkownika Antoniego Barona Mayera von Heldensfeld Zdjęcia Topograficzne w Polsce w latach 1801–1804*, Księgarnia Geograficzna „Orbis” Kraków.
- Zaręba R., 1981. *Puszcze, bory i lasy polski*, PWRiL, Warszawa

Plany topograficzne (chronologicznie)

- Mapa Galicji Zachodniej (Carte von West-Gallizien...), 1801–1804, skala 1 : 28 000, autor: M. Heldensfeld, Wiedeń, Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv.
- Topograficzna karta Królestwa Polskiego, 1822–1843, skala 1 : 126 000 pr. zb. pod kier. Kazimierza Żwana i Józefa Lexa 1822–1831, Karla Ivanovića Richtera 1833–1841; von Riidigera 1841–1843, wyd. przez Karola Fryderyka Mintera, wyd. pierwsze 1939, Reprint: 2002, Warszawa.
- Nowa topograficzna karta Zapadnoj Rossii, 1909–1917, skala 1 : 84 000 Petersburg, zasoby cyfrowe Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego.
- Mapa Turystyczna, Mazowiecki Park Krajobrazowy im. Czesława Łaszka, 2005, skala 1 : 50 000, autor: Jerzy Parzewski, wyd. Compass, Kraków

Źródła cyfrowe

- Bazy danych Mazowieckiego Systemu Informacji Przestrzennej, 2012, Departament Geodezji i Kartografii Urzędu Marszałkowskiego Woj. Mazowieckiego w Warszawie, Warszawa.

CHANGES IN THE FOREST COMPLEXES OF THE FORMER OSIECKA FOREST IN THE 19TH CENTURY

Abstract. Historically, what used to be called the Osiecka Forest, were vast forest complexes that stretched along the right bank of the Vistula river, south from Warsaw. During the times of the First Republic of Poland, this area has been intensively exploited. Yet at the same time it was protected as part of the Royal Forests. Maps from the early 19th century confirm the existence of those wide-spread forest complexes, south from Osieck. It wasn't until later that same century that the forests diminished, mostly due to economy, settlement expansion and the growth of the road infrastructure. These changes shaped the contemporary landscape of the Osieck area.

Key words: Osiecka Forest, Royal Forests, the 19th century landscape of Mazovia, Osieck, Garwolin